DOI : https://doi.org/10.5281/zenodo.13924316

ମୂଳ ପ୍ରବନ୍ଧ

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା

ବିକ୍ରମ ବେହେରା

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର :

ଉତ୍କଳର ଗଙ୍ଗା, ପୁରାଣ ଇତିହାସରେ ଗୁପ୍ତ ସରସ୍ୱତୀ ରୂପେ ପ୍ରାଚୀନଦୀ ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ନଦୀ । ଏହାର ଉତ୍ପତିସ୍ଥଳର ସଠିକତା କହିନହେଲେ ମଧ୍ୟ ପଦ୍ମ ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଏହି ନଦୀ କପିଳେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଗବେଷକ w.w. Hunter ସାହେବ ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ପଦ୍ମପୁରାଣର ଉତ୍ତର ଖଣ୍ଡରେ ଥିବା ପ୍ରାଚୀମାହାତ୍ମ୍ୟ ବିଷୟରେ ଦୁଇଟି ଭଲ୍ୟୁମରେ ‘ଓଡିଶା’ ଶୀର୍ଷକ ଲେଖାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହାପରେ K.P Jayaswal, The journal of the Bihar and Orissa Research societ- 1917, vol-iv ରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ଥିବା “ଉଭୟ ପ୍ରାଚୀତଟେ ରାଜନିବାସଂ ମହାବିଜୟ କାରୟତି” ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହାପରେ କଲିକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଇତିହାସ ବିଭାଗର ପ୍ରଫେସର ‘ବାରୁଆ’, LSSO. MALLEY, P.K Ray- The Prachi Valley, Archological survey of India – 1974. କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର, ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ, ତ୍ରିନାଥ ପଟ୍ଟନାୟକ, ହଂସନାଥ ସାହୁଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଧାର ମହାନଦୀ ରୂପ ଧାରଣ କଲାପରେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀର ସ୍ରୋତ କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ୟାସ ଦେବଙ୍କ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଉପତ୍ୟାକା ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଏଣୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଓଡିଶାର ବୃହତ୍ତମ ନଦୀମାନଙ୍କ ଠାରୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ରୂପେ ପ୍ରାଚୀନ ।

ପ୍ରାଚୀ ବକ୍ଷରେ ସାଧବମାନେ ନୌବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ନିମନ୍ତେ ସମସ୍ତ ପଥର ଏହି ପ୍ରାଚୀଧାରାରେ ନୌକା ଦ୍ୱାରା ଅଣାଯାଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟାକାରେ ଭାରତୀୟ ହିନ୍ଦୁ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ଓ ବିସ୍ତାର ହୋଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ନାଥ, ଶୈବ, ଗାଣପତ୍ୟ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶାକ୍ତ ଉପାସନାର ବିକାଶ ହୋଇଥିଲା । ଦୁର୍ଗା, କାଳୀ, ବରାହୀ, ହରଚଣ୍ଡୀ, ରାମଚଣ୍ଡୀ, କୁତାମଚଣ୍ଡୀ, କାତାୟନୀ, ଚଉଷଠୀଯୋଗୀନୀ, ମହାମଙ୍ଗଳା ପ୍ରମୁଖ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ସ୍ୱରୂପ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦ : ମାଧବ, ଶମ୍ଭୁ, ହରିହର, ଚଣ୍ଡୀ ଚାମୁଣ୍ଡା, ବରାହୀ, ଦ୍ୱିଭୂଜା, ଚର୍ତୁଭୂଜା, ଅଷ୍ଟଭୂଜା, ଦ୍ୱାଦଶଭୂଜା,ଯୋଗିନୀ, ତନ୍ତ୍ରପୀଠ, ବଜ୍ରଯାନ, ତୀର୍ଥସ୍ଥଳ ।

ବିଷୟ :

ନଈଟିର ନାମ ସିନା ପ୍ରାଚୀ କିନ୍ତୁ ତା’ର ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରମ୍ପରା ଅତି ପୁରୁଣା । ଉତ୍କଳର ଗଙ୍ଗା, ପୁରାଣ ଇତିହାସରେ ଗୁପ୍ତ ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରାଚୀ ନାମରେ ପରିଚିତ । ପୂର୍ବ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନତମ ନଦୀ ହେଉଛି ପ୍ରାଚୀ । ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ କେଉଁଠାରୁ ସଠିକ୍‌ଭାବେ କହିନହେଲେ ମଧ୍ୟ କପିଳେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କଠାରୁ ‘ପ୍ରାଚୀନଦୀ’ ନାମ ବହନ କରିଥିବା କଥା ସଂସ୍କୃତ ପଦ୍ମପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପଦ୍ମପୁରାଣ

ଯୋଗାଯୋଗ :
ଡକ୍ଟର ବିକ୍ରମ ବେହେରା, ଅଧ୍ୟାପକ, ଓଡିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ବିଭାଗ
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ , ନାଉଗାଁହାଟ, ଜଗତସିଂହପୁର-୧୩
E-Mail ID: bikram.behera05@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-5272-7775

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non Commercial Share Alike 4.0 License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

For reprints contact: *pracheepatrika@rediffmail.com*

ପ୍ରାପ୍ତି	ସମୀକ୍ଷିତ	ଗୃହୀତ	ପ୍ରକାଶିତ
୨.୮.୨୦୨୪	୧୦.୯.୨୦୨୪	୨୫.୯.୨୦୨୪	୧.୧୦.୨୦୨୪

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧୃତ କରିବେ : ବେହେରା, ବିକ୍ରମ; ୨୦୨୪ । : ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା । ବାସ୍ତବତାର ପରିପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଚୀ । ଭାଗ :୧୦, ସଂଖ୍ୟା : ଛ; ପୃଷ୍ଠା :୯-୧୩ ।

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ଅନ୍‌ଲାଇନରେ ପଢିବାପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତୁ

Quick Response Code:

Available online at :
https://pracheenews.com/

DOI:
https://doi.org/10.5281/zenodo.13924318
Article No - BPP00225

ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଠାରୁ ଏହି ତୀର୍ଥ କଥା ଶୁଣି କପିଳମୁନି ବିନ୍ଧ୍ୟାଚଳରୁ ଶିଳା ଆଣି ଏଠାରେ ମନ୍ଦିର ତୋଳାଇ ହରଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କରାଇଥିବାରୁ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନାମ କପିଳେଶ୍ୱର ନାମ ବହନ କରିଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ପ୍ରାଚୀତୀର ସମ , ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟେ ନାହିଁ ଆନ ।
ସେ ସ୍ଥାନେ ଯାଇ ତପକର , ଜୀବନ୍ତେ ମୋକ୍ଷ କଲେ ବର
××× ××× ××× ××× ×××
ରୁଦ୍ରସ୍ଥାପନେ ଯେତେଫଳ, ଏକ କଳାକୁ ନୋହେତୁଲ୍ୟ ।
ବିଶେଷ ପ୍ରାଚୀ ସରସ୍ୱତୀ ,କୂଳେ କରିବ ତୁମ୍ଭ କୀର୍ତ୍ତୀ ।
ସେଠାରେ ହରଙ୍କୁ ସ୍ଥାପିତ, କପିଳେଶ୍ୱର ନାମ ଦେବା ।
ବିନ୍ଧ୍ୟାଚଳରୁ ଶିଳା ନିଅ, ସେଠାରେ ମନ୍ଦିର ତୋଳାଅ ।
ବହନ ଶିଳା ଅଣାଇଲେ ,ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଚୀ ତୀରେ କଲେ ।
ଅପୂର୍ବ ଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପିଲେ, କପିଳେଶ୍ୱର ନାମ ଦେଲେ ।

(ପ୍ରା.ମ.ପୃଷ୍ଠା-୧୭)

ଗବେଷକମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଯେ, ପ୍ରାଚୀନଦୀର ଧାର ମହାନଦୀ ରୂପ ଧାରଣ ପରେ ପ୍ରାଚୀ ସ୍ରୋତ କ୍ରମେ କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଗଲା। ମହାନଦୀ, କାଠ ଯୋଡି ଇତ୍ୟାଦି ବିପୁଳ ଜଳସମ୍ଭାର ଯୋଗୁବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଗଲେ। ବ୍ରିଟିଶ ଇଞ୍ଜିନିୟରଙ୍କ ମତରେ ନରାଜ ଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନଦୀର ଉତ୍ପତ୍ତି। ବ୍ୟାସକୃତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପୁରୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, କୋର୍ଣାକ ଓ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟାକା ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି। ଏଣୁ ପ୍ରାଚୀ ଓଡିଶାର ଅନନ୍ୟା ବୃହତ୍ତମ ନଦୀମାନଙ୍କଠାରୁ ନିଶ୍ଚିତ ରୁପେ ପ୍ରାଚୀନ।

ଏମନ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ବାଣୀ, ଶୁଣି ବୋଲନ୍ତି କୁଶପାଣି ।
ସୁଣି ସମସ୍ତେ ସୁରାସୁର, ଅଛନ୍ତି ସରସ୍ୱତୀ ନୀର ।
କମଣ୍ଡଳରୁ ଜଳନେଇ , ସଭାରେ ଦେଖାଇଲେ ନେଇ ।
××× ××× ××× ××× ×××
ମହାନଦୀରେ ହେଲେଖ୍ୟାତ, ସେଠାରୁ ଗନ୍ଧବତୀ ଖ୍ୟାତ ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବଳି ମେରୁ ଭେଦି, ବହନ୍ତି ପଥ ମହୋଦୟ ।
ଏରୂପେ ପ୍ରାଚୀସରସ୍ୱତୀ, ପ୍ରଭାବ ଗୁଣେ ହେଲେ ଖ୍ୟାତି ।

(ପ୍ରା. ମ. ପୃଷ୍ଠା-୦୮)

ପ୍ରାଚୀବକ୍ଷରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ନୌବାଣିଜ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା। ପୁରୀ, କୋର୍ଣାକ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଯେତେ ସବୁ ମନ୍ଦିର ତୋଳାଯାଇଛି, ସେହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ନିମନ୍ତେ ଆବଶ୍ୟକ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପଥରମାନ ଏହି ପ୍ରାଚୀ ବକ୍ଷରେ ଭୋଳା ଦ୍ୱାରା ଆସିଥିଲା। ଯାହା ଫଳରେ ଆମେ ଏତେ ସବୁ ଦର୍ଶନୀୟସ୍ଥାନ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଛୁ। ପ୍ରାଚୀଉପତ୍ୟାକାରେ ପୂର୍ବ ଭାରତୀୟ ହିନ୍ଦୁ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ଓ ବିସ୍ତାର ହେବା ସହିତ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ନାଥଧର୍ମର ବିକାଶ ଓ ପ୍ରସାର ଦିଗରେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀର ଦାନ ଅତୁଳନୀୟ। ପ୍ରାଚୀନଦୀ କୂଳରେ ମହାପୁରୁଷ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ତନ୍ତ୍ର ସାଧନର କ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା। ଏଠାରେ ସେ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ରଚନା କରିଥିଲେ।

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ବିଭିନ୍ନ ମଠ, ମନ୍ଦିର ,ତୀର୍ଥ ଆଦି ସ୍ଥାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। କଟକ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ରାଜପଥର ଫୁଲନଖରା ଠାରୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀକୁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ନଈର ଉତ୍ତର ଦିଗ ରେ ଫୁଲନଖରା ଠାରୁ ନିଆଳି, କାକଟପୁର ଦେଇ ଅସ୍ତରଙ୍ଗ ଠାରେ ସମୁଦ୍ରରେ ମିଶିଛି।ଭୁବନେଶ୍ୱର ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ତିନୋଟି ରାସ୍ତା ଦେଇ ଆସିଲେ (ଅଡଶପୁର, ନିଆଳି, ବନମାଳିପୁର, ବାଲିପାଟଣା) ପ୍ରାଚୀ ନଦୀକୁ ଦେଖି ହେବ। ପୁରୀ ଠାରୁ ପିପିଲି ରାସ୍ତା ଦେଇ ଆସିଲେ ନିମାପଡା ରାସ୍ତାରେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଦେଖିହେବ। ଏହି ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଚୀକୁ ଭେଟି ହେବ ଓ ତାର କୂଳେ କୂଳେ ଥିବା ଅସଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନକୁ ଦେଖିହେବ।

ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଉପାସନା ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଓ ପରମ୍ପରା ରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଛି ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଆରାଧନାରେ। ସେଥିପାଇଁ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଚେତନାରେ ଚର୍ତୁଭୁଜ ଦୁର୍ଗା ବିମଳା ଓ ମାଧବ ସ୍ୱରୁପ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ପୂଜା ପଦ୍ଧତି ଚଳି ଆସୁଛି।

ବିମଳା ହେଉଛନ୍ତି ଭୈରବୀ, ଓ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମାଧବହେଉଛନ୍ତି ଭୈରବ। ବିମଳା ସା ମହାଦେବୀ ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ଭୈରବଃ। ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଭୋଗ ମଣ୍ଡପରେ ଉତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ ପଥର ଖୋଦିତ ବିଗ୍ରହରୁ ଦୁର୍ଗାମାଧବଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ମେଳେ । ଶାରଦୀୟ ଦଶହରା ସମୟରେ ଶ୍ରୀ ମନ୍ଦିରରେ ଷୋହଳଦିନଯାଏ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଏକତ୍ର ପୂଜା ହୁଅନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥୋ ଦେବତାତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଂ ତୁ ପୁରୁଷୋତମମ୍ ।
ଦେବୀ ତୁ ବିମଳା ଦେବୀ ତୀର୍ଥଂ ଚୈବ ମହୋଦଧିଃ ।।

(ଶକ୍ତି ସଂଗମ ତନ୍ତ-୮ ପଟଳ)

ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ବିମଳା ହେଉଛନ୍ତି କାତ୍ୟାୟିନୀ ବା ସିନ୍ଧୁଦୁର୍ଗା । ଓଡିଶାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ ଜନସାଧାରଣ ଦୁର୍ଗାମାଧବଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତି । ଗଜପତି ପୁରୁଷୋତମଦେବ କାଂଚି ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କରିବା ସମୟରେ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ମୂର୍ତିଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ପ୍ରୟାଣ ହୋଇଥିଲେ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି "ତୁ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କୁ କହ, ଆମ୍ଭ ଦକ୍ଷିଣ ପାଚେରୀ କୋଣରେ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ କରି ଆମ୍ଭ ପଛେ ଯିବୁ । ଏ ରୂପେ ମହାସୁଆର କହିଲେ, ପାତ୍ରମାନେ ବହୁତ ଭଙ୍ଗାଇ ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ , ସେ ତାହା ମାନି ଦକ୍ଷିଣ କୋଣେ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ନିଜେ ବିଜେ କରିଥିଲେ । "

ନବମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟାକାରେ ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ଦ୍ୱାଦଶ ହର ମୂର୍ତ୍ତି ତହିଁ । ତୀରେ ନିବାସଛନ୍ତି ରହି, ଦ୍ୱାଦଶ ଅମ୍ବିକା ମୂରତି । ଧରି ପାର୍ବତୀ ସଙ୍ଗେଛନ୍ତି, ଦ୍ୱାଦଶ ମାଧବ ନିବାସ । କରିଅଛନ୍ତି ତୀରେବାସ, (ପ୍ରାଚୀମହାତ୍ମ୍ୟ) ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟାକାର ଦ୍ୱାଦଶ ମାଧବ ହେଉଛନ୍ତି-

୧. କେଶବ ମାଧବ -ଅଡ଼ଶପୁର

୨. ପ୍ରାଚୀମାଧବ -ନୀଳମାଧବ ଶୋଭନେଶ୍ୱର

୩. ବୈକୁଣ୍ଠନାଥ ମାଧବ -ନୂଆପାଟଣା

୪. ନାରାୟଣ ମାଧବ -ମାଧବ

୫. ଯାଞ୍ଜଳି ମାଧବ - ପିତାପଡା

୬. ଦୁର୍ଗାମାଧବ - ମୋଟିଗାଁ

୭. ଲଳିତାମାଧବ -ଚୌରାସୀ

୮. ଗଦାଧର ମାଧବ - ନିଭରଣ

୯. ମାଧବା ନନ୍ଦ -ନରସିଂହପୁର

୧୦. ମାଧନା ନନ୍ଦ -ବଲ୍ଲରା

୧୧. ନୀଳମାଧବ -ମୁଦୁଗଲ

୧୨. ବିରଞ୍ଚି ମାଧବ -ମୁଦୁଗଲ

ଏହା ବ୍ୟତିତ ନଟାବୁ ମାଧବ, ଅମରେଶ୍ୱର ମାଧବ, ମଙ୍ଗଳା ମାଧବ, ଲତାଚରଣ ମାଧବ, ଅନନ୍ତ ମାଧବ-ବିଶ୍ୱମିତ୍ର ମଠ, ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ୫୦ରୁ ଅଧିକ ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଭିନ୍ନ ମଠ ମନ୍ଦିରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେବଳ ନିଆଳୀ ଶୋଭନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଦଶରୁ ଅଧିକ ମାଧକ ମୂର୍ତ୍ତୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ବିଷ୍ଣୁ ଉପସନା ସହିତ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ସମନ୍ୱୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ଦିର ରେ ଶକ୍ତି ପୀଠ ଅଛି । ଶକ୍ତିମୟୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଦ୍ୱିଭୁଜା, ଚର୍ତୁଭୁଜା, ଅଷ୍ଟଭୁଜା, ଦଶଭୁଜା ଓ ଦ୍ୱାଦଶଭୁଜା ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଚଣ୍ଡୀ, ଋମୁଣ୍ଡା, ମଙ୍ଗଳା ଓ ବାରାହୀ ମୂର୍ତି ମଧ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ସବୁ ପ୍ରଚୀନ ତନ୍ତ ପୀଠ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟାକାର ଉପାସନା ତଥା ସାଧନା ସ୍ଥଳ । ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଏଠାରେ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ହେଉଛି । ଲୁଇପା, ହାଡିପା, ପ୍ରଭୃତି ସିଦ୍ଧଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରାଚୀ କୂଳେ ମଠ ନିର୍ମାଣ କରି ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ସାଧନା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ସିଦ୍ଧ ସାଧକ ଗୋରେଖନାଥ, ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଶିଶୁଅନନ୍ତ ଓ ସାଧକ ବାରଙ୍ଗ ଦାସ ପ୍ରଭିତି ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାସ୍ଥିତ ସିଦ୍ଧ ବନରେ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା କରିବା ସହିତ ଶକ୍ତି ଆରାଧନା କରିଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବ କବି ଜୟଦେବ ପ୍ରାଚୀ କୂଳସ୍ଥ କେନ୍ଦୁଲି ଠାରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଦୁର୍ଗାମାଧବଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରନ୍ତିଫା କେନ୍ଦୁଲି ଚଣ୍ଡି ମନ୍ଦିରରୁ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କ ସହିତ ମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇଛି । ଏଣୁ ସେ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି - "ରାଧା ମାଧବୟୋର୍ଜୟନ୍ତି ଯମୁନା କୂଳେ ରହକେଳୟ । "

ଦ୍ୱିଭୁଜା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା କାକଟପୁର ନିକଟସ୍ଥ ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହା ଓଡିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତି ବୋଲି ଗବେଷକମାନେ କହିଥାନ୍ତି । ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ପାଶ୍ୱରେ ଥିବା ଗଣେଷଙ୍କ ଠାଣିରେ ଏହି ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ହାତରେ କାଣ୍ଡଶର ଧାରଣା କରିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ଲଳିତା ଦୁର୍ଗା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ମୂର୍ତ୍ତିର ଗଠନ ଶୈଳୀ ବାସ୍ତବିକ ଲଳିତ । ନିଆଳୀର କୁତାମଚଣ୍ଡୀ ଓ ନରିଶୋ ଗ୍ରାମର ରାମଚଣ୍ଡି ଦ୍ୱିଭୂଜା ଦୁର୍ଗା ଅଟନ୍ତି ।

ଚତୁର୍ଭୁଜ ଦୁର୍ଗା- ନିଆଳୀ ଠାରୁ ଆଠ କି.ମି ଦୂର ମାଧବ ମନ୍ଦିର ନିକଟସ୍ଥ ମୋଟିଆ ଗାଁ ଠାରେ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଇଟା ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ମନ୍ଦିର ରେ ଚତୁଭୂଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉକ୍ତ ମୂର୍ତି ନିର୍ମାଣ ହେବା ଭଳି ଜଣା ପଡେ । ଦେବୀଙ୍କ ଅଙ୍ଗ ସୌଷ୍ଟବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋରମ । ଏଭଳି ଚିତା କର୍ଷକ ଦୁର୍ଗା ମୁର୍ତ୍ତି ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ପ୍ରାୟତଃ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପର ଦୁଇ ହାତରେ ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ତଳ ଦୁଇ ହାତରେ ତ୍ରିଶୁଳ ମୁଷ୍ଟିବଦ୍ଧ କରି ମହିଷାସୁରରେ ଛାତିକୁ ଲକ୍ଷ କରି ମାରୁଛନ୍ତି । ନିକଟରେ ମାଧବ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତି ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଶ୍ରୀଦୁର୍ଗା ମାଧବ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଦେବୀଙ୍କ ଆକୃତି ୮'*୬" ଅଟେ ।

ଆଉ ମଧ ଦୁଇଟି ଚତୁର୍ଭୁଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତି ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ଭଁଅଁରାଗଡ ଠାରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଉପର ଦୁଇଟି ହାତରେ ଚକ୍ର ଓ ଶଙ୍ଖ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ହାତରେ ତ୍ରିଶୂଳ ଧରି ମହିଷାସୁରକୁ ବଧ କରୁଛନ୍ତି । ଏଗୁଡିକ ପିତଳ ନିର୍ମିତ ।

ଷଡଭୂଜା ଦୁର୍ଗା - ଷଡଭୁଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତ୍ତି ଅସ୍ତରଙ୍ଗ ଠାରେ ଗ୍ରାମ ଦେବତୀ ରୂପେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଆକୃତି ୨'୭"*୧'୩' ଅଟେ । ଦେବୀ ବିଭିନ୍ନ ହସ୍ତରେ ଖଡ୍ଗ, ବାଣ ଧନୁ, ଢାଲ, ତ୍ରିଶୁଳ ଧରି ମହିଷାସୁର ଛାତିରେ ଶୁଳବିଦ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟଭୂଜା ଦୁର୍ଗା - କାକଟପୁର ନିକଟସ୍ଥ ମଙ୍ଗଳପୁର ଠାରେ ଅଷ୍ଟଭୂଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୌଦ୍ଧାତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ଏହାକୁ ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଜାନ ଶାଖାରେ ଏ କୂଳ ଦେବୀ । ଅଷ୍ଟଭୂଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତି ଆମଣାକୁଦ ନିଆଳି, ରାମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନୁଆହାଟ ଠାରେ ମଧ

ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦେବୀଙ୍କର ଡାହାଣ ହସ୍ତଗୁଡିକରେ ଶଙ୍ଖ, ଚକ୍ର, ବାଣ, ଧନୁ ଏବଂ ବାମ ହସ୍ତଗୁଡିକରେ ଶୂଳ, ଖଡ୍ଗ, ଖେଟକ ଓ ଢାଲ ଧରିଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟଭୂଜା ଚାମୁଣ୍ଡା ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଓ ମଙ୍ଗଳା ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି ।

ଦଶଭୂଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା - ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ବିଭିନ୍ନ ପୀଠରେ ଦଶଭୂଜା ଦୁର୍ଗା ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କ ଦଶହାତରେ ଦଶ ପ୍ରହରଣ । ଦେବୀଙ୍କ ଦଶ ହସ୍ତରେ ଯଥାକ୍ରମେ ତ୍ରିଶୂଳ ଖଡ୍ଗ, ଚକ୍ର, ଧନୁ, ସର୍ପ, ବାଣ, ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର, ଅଙ୍କୁଶ ପାଶ ଓ ଘଣ୍ଟା ଧରିଛନ୍ତି । ଏଭଳି ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ଆମ୍ବପଡା, ସୋମେଶ୍ୱର, ଅଡଶପୁର ଦଳବାଡ, ପିତାପଡା, ଲତାହରଣ, ନିର୍ଭରଣ ଓ ଶୋଭନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ଚୈରାସୀ ଠାରେ ପୂଜା ପାଉଥିବା ଦଶଭୂଜା ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ମୂର୍ତିଙ୍କ ପାଖରେ ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟଟି ଖୋଦିତ ହୋଇଛି । ଯୁବରାଜେନ ଅସ୍ୟ ଭଟ୍ଟାରିକା ଉତ୍କିର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଯୁବରାଜ ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ଭଟ୍ଟାରିକା ନାମରେ ପୂଜା କରାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରାଚୀ କୂଳରେ ଚାମୁଣ୍ଡା, ମଙ୍ଗଳା, ବରାହୀ ଓ କୁତାମଚଣ୍ଡୀ, ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀମାନେ ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ଅନ୍ୟରୂପ ଚାମୁଣ୍ଡା । ଦୁର୍ଗା ଚଣ୍ଡମୁଣ୍ଡ ସଂହାର କଲାବେଳେ ଚାମୁଣ୍ଡାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଚାମୁଣ୍ଡା ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ପିତାପଡ ଅଙ୍ଗେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ଅଷ୍ଟଭୂଜା ଚାମୁଣ୍ଡା କାକଟପୁର ମଙ୍ଗଳା ମନ୍ଦିରରେ ଗାତ୍ର ଦଶଭୂଜା ଚାମୁଣ୍ଡା ନିଆଳୀ ଠାରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଭୂଜା ଚାମୁଣ୍ଡା ପୂଜିତ ହେଉଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱାଦଶଭୂଜା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା - ପ୍ରାଚୀ କୂଳସ୍ଥ ନିଆଳୀ ନିକଟସ୍ଥ ଆମଣାକୁଦ ବାଲିବନ୍ତରେ ଏକ ବାରଭୂଜା ବିରଳ ଦୁର୍ଗାମୂର୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଲୋକ ମୁଖରେଦେବୀଙ୍କୁ ବାରଭୂଜି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଦେବୀ ଦ୍ୱାଦଶ ହସ୍ତରେ ଯଥାକ୍ରମେ ତ୍ରିଶୂଳ, ଖଡ୍ଗ, ବାଣ, ଧନୁ, ଢାଲ, ପର୍ଶୁ, ପାଶ, ଅଙ୍କୁଶ, ସର୍ପ, ଖେଟକ ଓ ଚକ୍ର ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ତା ନିକଟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ପଥର ଖଣ୍ଡରେ ଅଷ୍ଟଭୂଜା ଦୁର୍ଗା ଶୋଭା ପାଉଛନ୍ତି । କାକଟପୁରରେ ପରମ ବୈଷ୍ଣବୀ ମା ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ପୀଠରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରମ୍ପରା ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଏଠାରେ ଦୁର୍ଗାମାଧବଙ୍କୁ ଉପାସନା କରାଯାଏ । ନବକଳେବର ସମୟରେ ମା ମଙ୍ଗଳା ସପ୍ନାଦେଶ ବଳରେ ତିନି ଠାକୁର ଓ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କର ଦାରୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇଥାଏ । ଦେବୀ ଲଳିତାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ । ଉପର ଡାହାଣ ହାତ ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତଳ ଡାହାଣ ହାତରେ ଅକ୍ଷମାଳା । ଉପର ବାମ ହାତରେ ପଦ୍ମଫୁଲ ଓ ତଳ ବାମ ହାତ ଗଣନାରତ ।

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ତନ୍ତ୍ରପୀଠ ତଥା ଶକ୍ତି ପୀଠ ଚୈରାସୀ ବାରାହୀ ମନ୍ଦିର । ଏ ମୂର୍ତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବାରାହୀ ମୂର୍ତି ଠାରୁ ସମ୍ପୁର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଚାମୁଣ୍ଡା ଭଳି ବାରାହୀ ମଧ୍ୟ ପୀଠ ଦେବୀ ରୂପେ ପୂଜିତ । ସମ୍ଭବତଃ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ମୂର୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଛି । ମୂର୍ତି ତଥା ମନ୍ଦିରର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ସମାନ । ମୂର୍ତିଙ୍କର ଆକୃତି ୪'୬"୩'୬" ବାରାହୀଙ୍କର ଦୁଇ ହସ୍ତରେ ମତ୍ସ୍ୟ ଓ ମଦ୍ୟପପାତ୍ର ରହିଛି ।

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ୬୨ଟି ଶୈବପୀଠ, ୧୪ଟି ବୈଷ୍ଣବପୀଠ ଓ ୨୮ ଗୋଟି ଶକ୍ତିପୀଠ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଆଦ୍ୟାଚଣ୍ଡୀ ମୂର୍ତି ଓ ମନ୍ଦିର ଅଡଶପୁରର ନିକଟସ୍ଥ କେନ୍ଦୁଳି ଗ୍ରାମରେ ଦେକ୍‌ବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ୫' । ଦେବୀ ପଦ୍ମାସନରେ ଉପନିବେଶନ କରିଛନ୍ତି । ଦେବୀଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ସପ୍ତଫେଣୀ ନାଗ ର ଫଣା ଛତା ଭଳି ଶୋଭା ପାଉଛି । ନିଆଳୀସ୍ଥ ଶୋଭନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ନବଯୌବନ, କମନୀୟ ମୁଖକାନ୍ତି ପାର୍ବତୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଘଣ୍ଟା ପୂଜା ପାଉଛନ୍ତି ଟୋଲାଗୋପୀନାଥପୁର ଠାରେ ମିରିଚିଚଣ୍ଡୀ, ବିଶିମାତ୍ରୀପୁର ଠାରେ ହରଚଣ୍ଡୀ, କୁରୁବାଳ ପାଟଣା ଠାରେ ବୁଢୀ ଜାଗୁଳାଇ, କରମଙ୍ଗା ଗ୍ରାମରେ ଚଚଂଳଇ ଠାକୁରାଣୀ, କୁଣ୍ଡିସା ଠାରେ ବଦଳେଇ ଠାକୁରାଣୀ, ଚିତ୍ରା ଗ୍ରାମରେ ଚିତ୍ରଶ୍ୱେରୀ ଓ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱେରୀ, ବେଦପୁର ଶାସନରେ ଖଡଶ୍ୱେରୀ, ପାଟେଳି ଗାଁରେ ପାରେଶ୍ୱେରୀ, ବେତଣ୍ଡା ଗ୍ରାମରେ ଭଦ୍ରାଳୀ, କାକଟପୁର ଠାରେ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଦିଦେବୀ କାକଟେଇ,ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦନପୁରଠାରେ ଯାଗେଶ୍ୱେରୀ, ପାଟପୁର ସାଢେଙ୍ଗାରେ ବରୁଣେଇ, ଓସିଗାଁ ଠାରେ ଅମ୍ବିକା, ନୂଆଗଡର ବାସୁଳେଇ, ଅସ୍ତରଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରପାସର ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ମନ୍ଦିର, କେଶମ୍ଭରା ଗ୍ରାମର ଲଙ୍କାଦେବୀ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଦେବୀମନ୍ଦିର ଓ ଦେବୀ ମୂର୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକାରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବିଧିବଦ୍ଧଭାବେ ହେଉଥିଲା । ଏବେ ବି ଶାରଦୀୟ ଓ ବାସନ୍ତୀ ଦୁର୍ଗା ପୂଜା ଅବସରରେ ଉକ୍ତପୀଠଗୁଡିକ ଉତ୍ସବ ମୁଖର ହୋଇଉଠେ । ଅଧିକାଂଶ ଶକ୍ତିପୀଠ ନିକଟରେ ଶୈବପୀଠ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ତଥାପି ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସନାର କ୍ଷେତ୍ରରୂପେ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଦୁର୍ଗା ଓ ମାଧବ ରୂପୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉପାସନା ଅନେକ ପୀଠରେ ହେଉଥିବା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକା ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଉପାସନାର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଦୁର୍ଗା ଓ ମାଧବ ରୂପୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉପାସନା ଅନେକ ପୀଠରେ ହେଉଥିବା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଚୀ ଉପତ୍ୟକା ଦୁର୍ଗାମାଧବ ଉପାସନାର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ର ।

ପ୍ରାଚୀ ନଦୀର କୂଳେ କୂଳେ ଅନେକ ଶିବ ମନ୍ଦିର ଦେଖି ଓ ତା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ପୌରାଣିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତଥ୍ୟକୁ ବିଶ୍ଲେଷଣ କଲେ ଏହା ଥିଲା ଦିନେ ଶୈବ କ୍ଷେତ୍ର କହିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରାଚୀ ନଦିର ଉପତ୍ୟକାରେ

ଅଷ୍ଟସମ୍ଭୁ ଓ ଦ୍ୱାଦଶହରଙ୍କ ଦର୍ଶନ ମିଳେ ଯଥା- ୧. କପିଳେଶ୍ୱର, ୨. ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର, ୩. ବେଲେଶ୍ୱର, ୪. ଶୋଭନେଶ୍ୱର,୫. ରାମେଶ୍ୱର, ୬. ଅଙ୍ଗେଶ୍ୱର, ୭. ଅମରେଶ୍ୱର ୮. ଗ୍ରାମେଶ୍ୱର, ୯. ସୋମେଶ୍ୱର, ୧୦. ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର, ୧୧. ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର, ୧୨. ନେଟେଶ୍ୱର (ନୃପେଶ୍ୱର, ବଦେଶ୍ୱର, ସୋମେଶ୍ୱର,ପିଙ୍ଗେଳେଶ୍ୱର, ଯୋଗେଶ୍ୱର, ସୋମନାଥ, ବିଶ୍ୱନାଥ) ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଶୈବ ପୀଠ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀମହାତ୍ମ୍ୟରେ ଦ୍ୱାଦଶ ହରଙ୍କ ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଏକାଧାରାରେ ପ୍ରାଚୀନଦୀ କୂଳେ କୂଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ହରି, ହର, ଦେବୀ କ୍ଷେତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଗୁଡିକକୁ ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯଥା - ମୁକ୍ତିତୀର୍ଥ, ମାୟାତୀର୍ଥ, ଯୁକ୍ତିତୀର୍ଥ, ମାତୃକା ତୀର୍ଥ, ପିତୃତୀର୍ଥ, ଅର୍କତୀର୍ଥ, ସଙ୍ଗମତୀର୍ଥ, ଉତ୍ତରାୟଣୀତିର୍ଥ, ସୋମତୀର୍ଥ, ଅଗ୍ନିତୀର୍ଥ, ଗୋତୀର୍ଥ, ଲଳିତାତିର୍ଥ, ପୁରୋରବାତିର୍ଥ, ଚକ୍ରତୀର୍ଥ, ତୈଳତୀର୍ଥ, ମୃତ୍ୟୁତୀର୍ଥ ପ୍ରଭୃତି । ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ପଦ୍ମପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ଏହି ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ରାବଣ, ଇନ୍ଦ୍ର, ବିଭିଷଣ, କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ବହୁ ମୁନି ଋଷିଙ୍କ ଯଥା - ପରାଶର,ଦଧିଚି,ଗୌତମ,ବିଶ୍ୱମିତ୍ର, କପିଳମୁନି, ମାତଙ୍ଗମୁନି, କଣ୍ୱମୁନି, ପ୍ରଭୃତି ମୁନି ଋଷି ବାସକରି ଏହି ତୀର୍ଥର ଗୌରବକୁ ବୃଦ୍ଧି କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀ ହେଉଛି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ତୀର୍ଥଶ୍ୱରୀ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଏହାର ତୀର ଦେଶରେ ଅସଂଖ୍ୟ ମଠ, ମନ୍ଦିର ଓ ତୀର୍ଥଭୂମି ଅବସ୍ଥିତ । ଋତୁ ଅନୁସାରେ ଏହି ମଠ, ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ମେଳା, ଉତ୍ସବ, ପୂଜା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଯେପରି ଗଙ୍ଗାନଦୀର ମହିମାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗଙ୍ଗାମାହାତ୍ମ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଛି, ସେହିପରି ପ୍ରାଚୀ ନଦୀର ବିଶ୍ୱେଷତ୍ୱକୁ ନେଇ ସଂସ୍କୃତ ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଲେଖାଯାଇଛି । ଓଡିଆ ଭାଷାରେ ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ପ୍ରାଚୀ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଦେବ ଦେବ ମହାଦେବଙ୍କ ରେତ ପଡ଼ି ବଡବାନଳ ଜାତ ହେଲା । ଲୋକମାନେ ଭୟରେ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ନୌଯାତ୍ରା କରିପାରିଲେନାହିଁ । ପ୍ରାଣୀ ଜଗତକୁ ବଡବାନଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମା, ବରୁଣ ଇନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରଭୃତି ଦେବଗଣ ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ନର୍ମଦା ପ୍ରଭୃତି ବଡ ବଡ ନଦୀମାନଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସ୍ରୋତ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦ୍ର ବକ୍ଷରୁ ବଡବାନଳକୁ ଲିଭାଇଦେବା ନିମନ୍ତେ । ମାତ୍ର ସେମାନେ ଏଥିପାଇଁ ଅକ୍ଷମ ହେଲେ । ଶେଷରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ସମସ୍ତ ଦେବତା ସରସ୍ୱତୀ ନିକଟରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ସରସ୍ୱତୀ ଦେବମାନଙ୍କର ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ଗୁପ୍ତ ଭାବରେ ପାତାଳରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ପୂର୍ବ ସମୁଦ୍ର ତୀରରେ ପ୍ରକଟିତ ହେଲେ ଏବଂ ସମୁଦ୍ରର ବଡବାନଳ ଲିଭାଇବାରେ ସକ୍ଷମ ହେଲେ ।

ପୂର୍ବମୁଖୀ ହୋଇ ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ତାଙ୍କ ନାମ ପ୍ରାଚୀ ହେଲା । ପ୍ରଚୀ ଉପତ୍ୟକାର ପୌରାଣିକ ଓ ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମଠ, ମନ୍ଦିର ଓ ତୀର୍ଥ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ସୁରକ୍ଷା ଅଭାବରୁ ଏସବୁ ଧ୍ୱଂସାଭିମୁଖୀ ହେବାକୁ ଯାଉଛି ।

ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କୃତି ହେଉଛି ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଅଙ୍ଗାଅଙ୍ଗୀଭାବେ ଜଡିତ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନବକଳେବର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦେଉଳୀ ମଠ ଓ ମା ମଙ୍ଗଳା କ୍ଷେତ୍ର ଯାହାକି ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ।ଏବେ ମଧ୍ୟ ଉପକୂଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ପୌରାଣିକ ପ୍ରାଚୀନଦୀ ପ୍ରତି ଜନସମୁଦାୟ ମନରେ ପ୍ରବଳ ଭକ୍ତିଭାବ ଅଛି । ପ୍ରାଚୀ ନଦୀର ପବିତ୍ର ଜଳକୁ ସ୍ପର୍ଶ କଲେ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ କଲାପରି ଭାବନ୍ତି ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ :

୧. ପଟ୍ଟନାୟକ, ଡକ୍ଟର ତ୍ରିନାଥ,ସଂକଳନ- ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟ,ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର,ଅଳିଶାବଜାର,କଟକ -୨, ୨୦୦୪

୨. ସାହୁ, ହଂସନାଥ,ସମ୍ପାଦନା-ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟ, ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କୃତି ଗବେଷଣା କେନ୍ଦ୍ର,ତୁଳସୀପୁର,ଚାରିଛକ ପୁରୀ-୨୦୦୨

୩. Sahoo, hansanath; The Prachi Valley, Swami sampurna Nanda giri, Hariharananda Gurukulam, Balighai, Puri.

୪. Ray,P.K;Prachi Valley, Archaeological survey report-1974/75

❖ ❖ ❖